

9-30-2020

HYPERONY-HYPONYMIC RELATIONS IN THE SYSTEM OF UZBEK LANGUAGE PHONEMAS

Ikhtiyor Rizokulovich Ermatov
Gulistan State University, ermatov_7070@mail.ru

Follow this and additional works at: <https://uzjournals.edu.uz/gulduvestnik>

Part of the [Higher Education Administration Commons](#)

Recommended Citation

Ermатов, Ikhtiyor Rizokulovich (2020) "HYPERONY-HYPONYMIC RELATIONS IN THE SYSTEM OF UZBEK LANGUAGE PHONEMAS," *Bulletin of Gulistan State University*. Vol. 2020 : Iss. 3 , Article 30.

Available at: <https://uzjournals.edu.uz/gulduvestnik/vol2020/iss3/30>

This Article is brought to you for free and open access by 2030 Uzbekistan Research Online. It has been accepted for inclusion in Bulletin of Gulistan State University by an authorized editor of 2030 Uzbekistan Research Online. For more information, please contact sh.erkinov@edu.uz.

УДК 82.312

HYPERONY-HYONYMIC RELATIONS IN THE SYSTEM OF UZBEK LANGUAGE PHONEMAS

**ЎЗБЕК ТИЛИ УНЛИ ФОНЕМАЛАРИ ТИЗИМДА ГИПЕРОНИМ-ГИПОНИМИК
МУНОСАБАТЛАР**

**ГИПЕРОН-ГИПОНИМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В СИСТЕМЕ УЗБЕКСКИХ ЯЗЫКОВЫХ
ФОНЕМ**

Эрматов Ихтиёр Ризокулович

Гулистон давлат университети, 120100. Сирдарё вилояти, Гулистон шаҳри, IV-мавзе

E-mail: ermatov_7070@mail.ru

Annotation. This article pays special attention to the problems of Uzbek linguistics, in particular, hyperonymic and hyperonymic, hyponymic and hyponymic relations inherent in the system of language levels and their units, their practice inherent in the system of Uzbek vowels. Linguistic terms serve as illustrative material for the article. The purpose of the study is to study the peculiarities of hyperonym-hyponymic relations in the system of vowel phonemes on the basis of the analysis of hyper-hyponic structures in the dictionaries of Uzbek linguistics. In realizing the purpose of the research, the following tasks are identified: analysis of the literature in the coverage of the relationship between word and term, a critical approach to existing theories; highlighting the relationship between word and term; coverage of hypero-hyponymic relations in the linguistic terminology of the Uzbek language. The following methods of scientific analysis were used in the research: linguistic description, system, statistical, contextual analysis methods. The method of linguistic analysis was used in the analysis of the scientific literature on the research topic. A systematic analysis method was used to illuminate the relationship between hyponym and hyperonym. The results of the research help to organize the terms and interpret the meanings based on the analysis of hypero-hyponymic relations in the terminological system and to include them in the general dictionary.

Keywords: Linguistic units, paradigmatics, syntagmatics, hyperonym, hyperonymic relationship, hyponym, hyponymic relationship, vowel phonemes, etc.

Аннотация. В данной статье особое внимание уделяется проблемам узбекской лингвистики, в частности, гиперонимным, гипонимическим и гипонимическим отношениям, присущим системе языковых уровней и их единицам, их практике, свойственной системе узбекских гласных. Лингвистические термины служат иллюстративным материалом для статьи. Целью исследования является изучение особенностей гиперонимно-гипонимических отношений в системе гласных фонем на основе анализа гипергипонимических структур в словарях узбекской лингвистики. Для достижения цели исследования определены следующие задачи: анализ литературы в освещении взаимосвязи между словом и термином, критический подход к существующим теориям; выделение связи между словом и термином; освещение гипер-гипонимических отношений в лингвистической терминологии узбекского языка. В исследовании использовались следующие методы научного анализа: лингвистическое описание, системный, статистический, контекстный анализ. Метод лингвистического анализа был использован при анализе научной литературы по теме исследования. Метод систематического анализа был использован для освещения связи между гипонимом и гиперонимом. Результаты исследования помогают систематизировать термины и интерпретировать значения, основанные на анализе гипергипонимических отношений в терминологической системе, и включить их в общий словарь.

Ключевые слова: лингвистические единицы, парадигматика, синтагматика, гипероним, гиперонимное отношение, гипоним, гипонимное отношение, гласные фонемы и др.

Кириш. Жаҳон тилшунослигида миллий тилларнинг пайдо бўлиши, шаклланиши, ривожланиш босқичлари турли аспектларда ўрганилган. Ҳар қандай фан тадқиқининг асосий воситаси бўлган терминлар, уларнинг лингвистик табиати, юзага келиш манбалари, ясалиш усуллари, терминларнинг тузилишига кўра турлари, улардаги синонимлик ва дублетликни бартараф қилиш йўллари, термин ва тушунча муносабати кабилар ҳам тилшуносликдаги асосий масалаларидан бирига айланган.

Жаҳон тилшунослигида лингвистик терминологиянинг пайдо бўлиши ва алоҳида терминологик қатлам сифатида шаклланишини антропоцентрик планда тадқиқ этиш, терминларнинг лингвистик тушунчани қай даражада ифодалашидан келиб чиқиб тартибга солиш борасида тадқиқотлар олиб борилмоқда. Шу маънода тилшуносликнинг ривож билан янги терминларнинг пайдо бўлиши, терминлардаги синонимия, полисемия ва вариантликнинг юзага келиш сабабларини аниқлаш, ўзлашма терминларнинг миллий терминологик тизимга таъсирини очиқ бериш, мураккаб таркибли терминларнинг ҳосил бўлиши юзасидан аниқ хулосаларга келиш тилшуносликнинг долзарб вазифаларидан биридир.

Ўзбекистоннинг мустақил миллий тараққиётга эришиши жамият ҳаётининг барча соҳаларига, хусусан, миллий-маданий кадрларнинг тикланишига ўз ижобий таъсирини кўрсатди. Ўзбек тили лексикасининг бойиши ва ривожланиши ҳам истиқлол яратган имкониятлар билан боғлиқ бўлди. Шунинг баробарида ўзбек тилшунослигида ҳам тилимизнинг туркона табиатини аниқлашга йўналтирилган қатор тадқиқотлар бажарилди. Ўзбек тилшунослари терминологияни тартибга солиш, ўзбек тилидаги турли соҳа терминларини изоҳлаш, ўзбекча термин яшаш усулларини ишлаб чиқиш борасида салмоқли ишларни амалга оширдилар. Шу билан бир қаторда, тилшуносликнинг тараққий этиб бориши билан унинг терминологиясида ҳам тадқиқ қилиниши зарур бўлган муаммолар келиб чиқади. Ана шундай масалалардан бири терминологияда гиперо-гипонимик ва эквонимик муносабатларни ўзбек тили тилшунослик терминлари мисолида аниқлашдир.

Тадқиқот объекти ва қўлланиладиган методлар

Ўзбек тилшунослигида луғавий-семантик гуруҳлар ўртасидаги муносабатлар тадқиқот объекти сифатида ўрганилган бўлса-да, терминология тизимидаги гиперо-гипонимик муносабатлар етарли даражада ўрганилган эмас. Хусусан, Р.Сафаровнинг 1990 йилда ҳимоя қилган “Ўзбек тилида гипонимия” деб аталган диссертацион тадқиқот иши [1] ҳамда 1996 йилда нашр этилган “Лексик семантик муносабатнинг турлари” рисоласи [2] ўзбек тилида дастлабки ушбу йўналишда монографик планда ўрганилган иш ҳисобланади. Бундан ташқари Ҳ.Неъматов, Э.Бегматов, Р.Расуловлар ҳаммуаллифлигидаги “Лексик микросистема ва унинг тадқиқ методикаси” (Систем лексикология тезислари) [3]; А.Нурмоновнинг 1992 йилда нашр этилган “Лисоний белги хусусиятлари ҳақида”ги [4]; Ҳ.Неъматов, Р.Расуловлар ҳаммуаллифлигида нашр этилган “Ўзбек тили систем лексикологияси асослари” [5]; А.Бердиалиев, Р.Хидировлар ҳаммуаллифлигида нашр этилган “Ҳозирги ўзбек адабий тили” [6] асарлари тилшуносликнинг ушбу масаласига бағишланган. Тадқиқот иши объекти сифатида А.Ҳожиёвнинг 1 700 дан ортиқ сўз ва сўз бирикмасидан иборат “Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати” [7] ҳамда Н.Маҳкамов ва И.Эрматов ҳаммуаллифлигида нашр этилган 1 500 га яқин сўз ва сўз бирикмасидан иборат “Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати” [8] таҳлил қилинади.

Тадқиқот объекти ўзбек тили изоҳли луғатлари ҳамда тилшунослик терминларининг изоҳли луғатларидаги ўзбек тилшунослик терминлари ташкил этади. Тадқиқотда қуйидаги илмий таҳлил методларидан фойдаланилган: лингвистик тавсифлаш, систем, статистик, контекстуал таҳлил усуллари. Тадқиқот мавзусига доир илмий адабиётларни таҳлил қилишда лингвистик таҳлил усулидан фойдаланилган. Гипоним ва гипероним ўртасидаги муносабатларни ёритишда систем таҳлил усули қўлланилган. Статистик таҳлил ўзбек тили изоҳли луғатларда тилшунослик терминларининг ўрин олиши, акс этиш хусусиятларини ўрганишда кенг фойдаланилган.

Олинган натижалар ва уларни таҳлили

Тилнинг лексик-семантик даражаси бирликларининг тизимли ўзаро муносабатларининг бир тури – бу гипонимия (умумий – хусусий муносабатлар, умумий, қўшимчалар, гипер-гипонимик, таксономик

муносабатлар). Тилнинг лексик тизимидаги ушбу муносабатларнинг ҳолати тўғрисида турли хил нуқтаи назарларни ҳисобга олган ҳолда, биз жуда кенг тарқалган, кўплаб тадқиқотлар билан тасдиқланган, гипер-гипонимик муносабатлар лексик бирликларининг энг муҳим умумий боғланишлари сонига тегишли эканлиги ҳақидаги хулосага мурожаат қиламиз. Мантикий ва семантик боғланишга асосланган гипонимия, индивидуал семантик майдонлар (гуруҳлар) иерархик тузилишини ва тилнинг лексик тизимини бир бутун сифатида, тилнинг луғавий таркибини тузадиган асосий алоқадир.

Лисоний бирликлар, тилнинг қайси сатҳига қарашлилигидан қатъий назар, маълум бир лисоний муносабатлар асосида ўзаро боғланади. Бундай лисоний муносабатлар асосан икки хил бўлади. Биринчиси парадигматика (парадигматик муносабатлар), иккинчиси синтагматика (синтагматик муносабатлар) деб аталади [9].

Парадигматик муносабатлар асосида парадигма, синтагматик муносабатлар асосида синтагма (ва синтагматика) тушунчалари ётади. Парадигматика ва парадигматик муносабат, синтагматика ва синтагматик муносабатлар тушунчалари француз ва швецар тилшуноси Ф. де Соссюр таълимоти туфайли фанга маълум бўлган [10].

Парадигма ва парадигматика тушунчалари асосида тилнинг, ҳар бир сатҳ бирликларига хос гипероним, гипоним тушунчалари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари, шунингдек, иерархиялик хусусиятлари белгиланади.

Парадигма ва парадигматика муносабатлар туфайли тил сатҳлари ва уларнинг систем тавсифи белгиланганидек, гипероним ва гипоним тушунчалари, уларнинг ўзаро муносабатлари туфайли парадигма ва уларни ташкил этувчи узвий бирликлар тавсифи белгиланади.

Тил унсурларининг гиперонимик-гипонимик боғланишлари турлича қуршовларда амалга ошади. Бу қуршовлар бири-бошқасини ҳосил қилиш хусусиятига эга бўлади. Бошқа гипонимик қуршов ҳосил қила олмайдиган тил бирликлари ўзидан йирикроқ гипероним(лар) доирасида туташади. Нисбатан йирик гиперонимлар ўзидан қуйи гиперонимлар ва улардан яна қуйроқ (минимал) гиперонимлар уюшмасидан ташкил топади. Гипоним характери касб этган энг кичик (минимал) лисоний унсурлар унга нисбатан йирикроқ, ўртача катталиқдаги гиперонимо-гипонимлар ўзига нисбатан яна бошқа йирикроқ гиперо-гипонимлар ва ҳокозо изчилликдаги гиперо-гипонимлар таркибига унинг таркибий унсурлари сифатида ўрнаша боради. Шунинг учун ҳам ҳар қандай йирик, максимал, гиперонимлар ўзига хос парадигмалар характери касб этиб, ўзига нисбатан қуйи гиперо-гипонимлар ҳосиласи, уюшмаси, мақомига эга бўла боради. Бу ва бунга ўхшаш хусусиятлар тил тизимининг иерархия ва иерархияли муносабатлар ҳодисаси билан алоқадор тушунчалар ҳисобланади.

Тўпламни каттароқ гуруҳларга, бундай гуруҳларнинг ўзини ички турларга, турларни ички хилларга, хилларни навларга, навларни кўринишларга босқичма-босқич бўлиш ҳамда тўпламни ўхшаш ва фарқли белгилар асосида ички гуруҳларга ажратиш орқали гиперонимик-гипонимик муносабатлар юзага келади.

Масалан, ҳозирги ўзбек адабий тили унли фонемалари сатҳига назар ташласак, улар олти аъзодан иборат микротизимга эга: **и, у, ў, э, а, о**.

Бу микротизим ўз навбатида уч гуруҳга ажралади. Мазкур гуруҳларда унли товушлар ҳосил бўлишидаги тилнинг горизонтал ҳаракати, вертикал ҳаракати, лабларнинг иштироки каби белгилар хизмат қилади. Унли фонемалар ҳосил бўлишидаги бу хусусиятларнинг ҳар бири ўзига хос ўртача йирикликдаги гуруҳлар саналиб, улар орқа қатор унли – олд қатор унли (биринчиси); кенг унли – ўрта кенг унли (иккинчиси); лабланган унли – лабланмаган унли (учинчиси) каби гипонимик тўдаларга бўлинади.

Кейинги бу гуруҳлар ҳам ўзига хос “ички” гипероним характери касб этиб, уларнинг ҳар бирига хос маъно ва вазифасини ўзида мужассам этган гипонимларга ажралади. Масалан:

- а) олд қатор унлиларга хос гипонимлар: **у, о; и, у;**
- б) ўрта-кенг унлиларга хос гипонимлар: **э, ў;**
- в) кенг унлиларга хос гипонимлар: **а, о;**
- г) лабланган унлиларга хос гипонимлар: **у, ў;**
- д) лабланмаган унлиларга хос гипонимлар: **и, э, а, о;**

ХУЛОСА. Унли фонемалар гиперонимлигининг кўлами булар билан чекланмайди, албатта. Бу унли фонемаларнинг ҳар бири ўзига хос оралиқ гиперонимлар характери қасб этиб, қаттиқлик-юмшоқлик, чўзиқлик-қисқалик белгилари асосида яна бошқа гипонимларни ўз ичига олади.

Ана шу энг сўнгги гипонимик бирликлар ўзбек тили унли фоемалари гиперонимик тизимини яқунлайди.

Хуллас, гиперонимик ва гипонимик муносабатлар тил бирликларининг функцияга киришувини таъминловчи асосий омиллардан биридир. Шуниси ҳам борки, гипероним ва гипоним ҳодисалари бири бошқаси билан қанчалик узвий боғлиқликка эга бўлишидан қатъий назар, улар иерархия жараёнига кўра ўзаро фарқ қилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Сафарова Р. Гипонимия в узбекском языке. АКД. – Тошкент, 1990. – 25 с.
2. Сафарова Р. Лексик семантик муносабатнинг турлари. – Т.: Ўқитувчи, 1996. – 48 б.
3. Неъматов Х., Бегматов Э., Расулов Р. ва б. Лексик микросистема ва унинг тадқиқ методикаси. (Систем лексикология тезислари) ЎТА, 1989, №6.
4. Нурмонов А. Лисоний белги хусусиятлари ҳақида. – Андижон. 1992. – Б. 56.
5. Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Т., “Ўқитувчи” нашриёти, 1995. – 128 б.
6. Бердиалиев А., Хидиров Р. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Хужанд: Раҳим Жалил, 2013. – Б. 83-87.
7. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларнинг изоҳли луғати. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002. – 168 б.
8. Маҳкамов Н., Ерматов И. Тилшunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Т.: Fan, 2013. – 144 б.
9. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. – М.: Наука, 1977. – С. 79-80.
10. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1977. – С. 56-57.

References

1. Safarova R. Giponimiya v uzbekskom yazike. AKD. – Toshkent, 1990. – 25 s.
2. Safarova R. Leksik semantik munosabatning turlari. – Т.: O‘qituvchi, 1996. – 48 b.
3. Ne‘matov H., Begmatov E., Rasulov R. va b. Leksik mikrosistema va uning tadqiq metodikasi. (Sistem leksikologiya tezislari) O‘TA, 1989, №6.
4. Nurmonov A. Lisoniy belgi xususiyatlari haqida. – Andijon. 1992. – B. 56.
5. Ne‘matov H., Rasulov R. O‘zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. – Т., “O‘qituvchi” nashriyoti, 1995. – 128 b.
6. Berdialiev A., Xidirov R. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Xujand: Rahim Jalil, 2013. – B. 83-87.
7. Hojiev A. Tilshunoslik terminlarning izohli lug‘ati. –Т.: O‘zbekiston milliy entsiklopediyasi, 2002. – 168 b.
8. Mahkamov N., Ermatov I. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Т.: Fan, 2013. – 144 b.
9. Solntsev V.M. Yazik kak sistemno-strukturnoe obrazovanie. – М.: Nauka, 1977. – S. 79-80.
10. Sossyur F.de. Trudi po yazikoznaniyu. – М.: Progress, 1977. – S. 56-57.

Муаллиф:

Эрматов Ихтиёр Ризоқулович - Гулистон давлат университети, Ўзбек тилшунослиги кафедраси катта ўқитувчиси, филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD).